

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Структурализм, лингвистикадан
антропологияға

Тақырыпты оқудың мақсаты – мәдени антропологияның басты бағыттарының бірі структурализмге типологиялық талдау беру.

«Структурализм» – зерттеу нысанының құрылымына мән беретін көзқарас. Структуралистер заттарды жеке оқшау түрде қарап оның мағынасын түсінбейді, олар заттардың бір-бірімен қалай үйлесіп тұрғандығын түсіну арқылы зерттеу нысанының мағынасын береді.

Структурализм мен құрылымдық-функционализм арасында біршама ұқсастықтар бар: екеуі де заттардың арасындағы байланыстарды зерттейді. Десе де екеуінің арасындағы маңызды өзгешелікті де байқауға болады. Құрылымдық-функционализм әлеуметтік байланыстар арасындағы тәртіпті табады. Структуралистер болса, қоғам ішіндегі құрылымды да, ойлау құрылымдарын да зерттейді. Оның үстіне Радклифф-Браунның құрылымдық-функционализмі негізінен индуктивті тәсілге сүйеніп жасалған еді. Ол бойынша зерттеуші деректерді қарап, ол деректер туралы қандай жалпы заңдылықтар табуға болатынын қарастырады. Структуралистер болса көп жағдайда дедуктивті тәсілге сүйенеді. Олар белгілі бір алдыңғы жағдайларға сүйенеді. Структуралистер сол жағдайлар тізбегінің ізімен жүріп отырып олардың не нәрсеге әкелетінін табады, тура алгебра мен геометриядағыдай. Әдетте олар бірінші қисынды мүмкін жолдарды ойластырып алып, сол ойластырылған ойларының шындықпен қалай жанасатындығын тексеруді жөн санайды. Шындығында таза структуралист үшін заттардың қатынасынан басқа ешқандай да ақиқат жоқ.

Леви-Стросс мәдениеттің ішкі логикасына және сол логиканың мәдениеттен тысқары құрылымдармен байланысына да қызығатын, яғни ол мүмкін құрылымдардың барлығының басқа құрылымдармен байланысын білгісі келді. Әсіресе оның осы қызығушылығы туысқандық туралы жазған еңбегінде ерекше байқалады. Туысқандық – мәдениеттің ең құрылымшыл саласы.

Леви-Стросс ең структуралистшіл ойшыл ретінде белгілі және структурализм ең көп қолданатын әдістің біріне жатады. Структурализм антропологияға лингвистикадан келді. Соның ішінде Фердинанд де Соссюрдің еңбегі структуралистік антропологияға көп үлес қосты. Структуралистік ой мектебі антропологиядан әдеби сын саласына дейінгі жолды жүріп өтті. Бірақ оның әдеби сындағы тарихы біздің пәніміздің ауқымынан тыс жатыр. Егер Леви-Стросстың француз структурализмі мүмкін болған барлық құрылымдардың оған қызығушылық танытуымен белгілі болса, голландық структурализм аймақтарға қызығушылық танытады. Мысалы, аймақтық құрылымдық талдау жасауда. Британдық структурализм, әсіресе ерте кездегі структуралистер, нақты бір жеке қоғамдарды зерттеуге қызығушылық танытты.

Соссюр және құрылымдық лингвистика

Швед лингвисті Фердинанд де Соссюрдің структуралист ғалымдар ішіндегі ең көрнектісі екендігінде ешкімнің таласы жоқ. Алайда, оның жазған еңбегі онымен байланыстырылатын теорияға қатысты емес. Біз ол туралы негізінен дәрістер арқылы және ол өмірден озған соң үш жылдан кейін оның құрметіне арнап жазылған, 1916 жылы жарияланған жинақ арқылы білеміз. Оның ілімі ағылшын тілді елдерге өте баяу тарады. Ғалымның еңбегі бірінші рет ағылшын тіліне 1960 жылы аударылды.

Соссюр және оның «Курсы»

Соссюр 1857 жылы Женевада дүниеге келді. Ол сол жерде және Лейпцикте білім алды. Осыдан кейін ол Парижде 1891 жылға дейін ұстаздық етті және сол жылы еліне оралады.

Көзінің тірісінде үнді-еуропа тілдеріндегі дауысты дыбыстар жүйесін салыстырмалы-тарихи тұрғыда зерттеуімен белгілі болды. Оның кейбір еңбектерінен структурализмнің нышандарын көруге болады. Кейінгі ғалымдар Соссюр тарихи реконструкция жасауда да тілдегі элементтердің байланысын қарастыруды лингвистикалық талдаудың негізгі кілті деп есептегенін айтады. Оның жақын замандасы Дюркгейм сияқты ол синхрондық та, диахрондық та талдау тәсілдерін

қатар қолданған. Алайда, шын мәнісінде, осы екеуінің арасындағы айырмашылықты айқындап берген оның өзі болатын. Ол тілді зерттеуде дәстүрлі тарихи көзқарасты ұстанғанымен де, дәрістерінде өз пәнінің синхрондық және қатынастық элементтері туралы түсіндіргенде Боас, Малиновский және Радклифф-Браунның еңбектерін атап отыратын болған.

Соссюрдің 1906–1911 жылдар аралығына Женевада берген дәрістері «Жалпы лингвистика курсы» немесе жай ғана «Курс» деген атпен белгілі болды. Бұл еңбек (сонымен бірге Эдвард Сапирдің еңбектері де) тілді зерттеудегі синхрондық, құрылымдық талдаудың алғашқы белгілерін көрсетеді. Сонымен бірге, бұл – семиология мен семиотика ғылымның негізі қаланған уақыт және структурализмнің ең шарықтап дамыған кезі.

Негізгі төрт жіктеу

Соссюр қазір лингвистикада және әлеуметтік ғылымдарда жиі қолданылатын бірнеше жіктеу түрлерін берген еді: диахрондық және синхрондық, лангуэ мен пароль, синтагматикалық және ассоциативті, белгілеуші мен белгіленуші. Оның тілді диахрондық және синхрондық тұрғыда зерттеуі оны өз замандастарынан бір қадам алға қойды. Курс кітабында ол синхрондық талдауға диахрондық талдаумен бір деңгейде мән береді. Ал онымен замандас ғалымдар көп жағдайда диахрондық зерттеумен жұмыс істейтін. Автор бірінші бөлімде эволюционизм мен диффузионизмді диахронды антропологияның көзқарастары деп және антропологиядағы көптеген мектептер синхрондық көзқарастарды қолданады деп жазған. Бірақ сонымен бірге екі көзқарас бір-бірінен оқшауланған түрде емес, бір-бірінен керегін алатын бағыттар ретінде қарым-қатынасқа түсетін. Алайда шынайы соссюріліктер үшін екі бағыттың бір-бірімен араласуы мүмкін емес. Синхрондық пен диахрондық арасындағы айырмашылық нақты әрі айқын.

Лангуэ мен пароль сөздері француз тілінен «тіл» мен «сөз» деп аударылады (Соссюр кейде лангуэ мен тіл сөздерін қолданады).

Ағылшын тілінде бұл терминдер француз тіліндегі нұсқасында қолданылады, әсіресе метафоралық мағынада. Лангуэ – лингвистикалық құрылым мен грамматика мағынасындағы «тіл». Сонымен бірге ол мәдениеттің грамматикасы мағынасында да қолданылуы мүмкін. Пароль – сөйлеу кезіндегі «сөз», сонымен бірге белгілі бір адамның әлеуметтік мінез-қылқын көрсетеді. Далалық зерттеуші лингвистикада да, антропологияда да пароль деңгейінен лангуэ деңгейіне көтеріледі, яғни ол Том, Дик не Харрилердің сөзінен, іс-әрекетінен соған сәйкес лингвистикалық немесе әлеуметтік мінез-құлықтың жалпы сипаттамасына қарай жүреді.

Үшінші жіктеу синтагматикалық және ассоциативті байланыстар жігі. Луи Ельмслевтен кейін соңғы кездегі көптеген структуралистер ассоциативті сөзін «парадигмалық» деп айтатын болып жүр. Синтагматикалық байланыстар дегеніміз – сөйлемнің ішіндегі байланыстарды айтамыз. Мысалы, «Джон Мэриді жақсы көреді» деген сөйлемде үш сөз бар: бастауыш – Джон, толықтауыш – Мэриді, баяндауыш – жақсы көреді. Егер Мэри сөзінің орнына Салли немесе Сюзиді қойсақ, біз «Мэри», «Салли» және «Сюзи» арасында ассоциативті немесе парадигмалық байланыс бар деп айтар едік немесе мәдениет туралы мысал ретінде жиі келтірілетін бағдаршамды алайық. Көк, сары, қызыл түстер бір-бірімен синтагматикалық байланыста орналасқан және олардың мәдени мағыналары жүр, дайындал және тоқта дегенді білдіреді. Ал осы екі синтагматикалық «сөйлемдер» арасында парадигмалық байланыстар бар. Қызыл түс және тоқта сөзі бір парадигманың бөлігі: қызыл түс тоқта дегенді білдіреді. Бұл мысал элементтердің байланысын мәдени грамматика деңгейінде көрсетеді. Қызыл түс басқа ешқандай жағдайда тоқта деген мағынаны білдірмейді, ол тек қазір ғана осындай мағынаға ие. Саясатта қызыл түс мүлдем басқа мағынаны береді: мысалы, британдық саясатта ол консерватившілдер мен либералды демократтарға қарсы мағынадағы лейбористерді білдіреді; революционердің туында белгіленгені бойынша анархистерге қарсы коммунистерді білдіреді.

Енді Соссюрдің соңғы жіктеуіне келеміз: белгілеуші – бір нәрсенің орнына тұрған сөз немесе символ және белгіленуші – сөз немесе символ белгілеп тұрған нәрсе. Осы екі элемент біріккенде «белгі» деп атайтын нәрсені құрайды. Белгі «ерікті» түрде қойыла береді. Ғалымның бұнымен айтқысы келгені – сөздік фонологиясы мен оның атауында ешқандай тікелей байланыс жоқ екендігі. Егер мен итальян тілінде сөйлесем, төрт аяқты, үретін итті il cane деп, немісше der Hund

десем, французша le chien деп айтамын. Ағылшынша сөйлесем, dog деп айтар едім. Әр жағдайда бір мағынадағы сөздің фонологиялық ерекшеліктері оның қай тілде айтылуына байланысты әртүрлі болып отырды.

Тіпті иттің дауысы да түрлі тілде әртүрлі: итальян иті бау-бау деп үреді, француз иті оуа-оуа деп үреді, неміс иті уау-уау деп үреді, британдық немесе америкалық ит не ууф-ууф, не боу-уоу деп үреді.

Сол сияқты мәдениеттегі рәміздік белгілер де өздері тиесілі мәдениеттің контекстіне сай мағынаға ие болады. Эдмунд Лич айтқандай, тәж тәуелсіздік мағынасында немесе сыраның бір түрі мағынасында да тұруы мүмкін.

Соссюрдан соң

Соссюрдан соң басқа лингвистер оның ұсынған идеяларын әрі қарай дамытты. Ондай зерттеулердің орталығы Прагада болды. Прагада қуғын-сүргінге ұшыраған орыс ғалымы Роман Якобсон тұратын. «Прага мектебінің» қатарына қосылатын, бірақ басқа жерде білім алған орыс ханзадасы Николай Трубецкойды да ерекше атап өту керек. Бұл «функционалист» лингвистер, кейде оларды солай атайтын, фонологиялық құрылымдар арасындағы байланыстар туралы кешенді теориялар жасап шығарды. Бірақ біз үшін ең маңыздысы олардың «ерекше қасиеттер» түсінігі. Антропологияда бұл түсінікті құрылымдық немесе бинарлы қарама-қайшылық деп атайды. Осы сынды теориялардың негізін қарапайым ету үшін зерттеуші белгілі бір тілдегі екі дыбысқа белгілі бір қасиеттер тән екенін немесе тән емес екенін анықтайды. Мысалы, ағылшын тіліндегі рin және bın сөздерін алайық.

Р мен b дыбыстары ауыздың бірдей бөлігімен айтылады (ерінмен). Егер мылқау адам ерінмен сөзді оқығысы келсе, екеуінің айырмашылығын ажыратуы қиын. Есту қабілеті жақсы шетелдік те ағылшын тілінде жақсы сөйлей тұра, р/b дыбыстары арасындағы өзгешелікті ести алмауы мүмкін. Басқаша айтқанда, ағылшын тілінде ұяң еріндік b мен қатаң еріндік р арасында өзгешелік бар. Екеуінің айырмашылығы – тек дыбысталуында. Ағылшын тілінде сөйлеуші «bit» деп айтатын болса, сөзге үн қосып айтады. Бірақ «pit» сөзін айтқанда үн қатаң естіледі.

Біз осы екі дыбыс арасындағы байланысты басқа тілдермен салыстыра отырып қарастыра аламыз. Р мен b арасындағы байланысты қарастыру t мен d арасында және k мен g арасындағы байланыстарды зерттеуде қолданылуы мүмкін. Бірінші қатардағы дыбыстарың екінші қатардағы дыбыстардан айырмашылығы – біріншісінде үннің болмауы. Бірақ р-ның t мен k-дан айырмашылығы немесе b-ның d мен g-дан айырмашылығы ауыздың қай жерінен айтылуында. Ұяң/қатаң арасындағы айырмашылықтан тұратын бинарлы табиғатты түсіну және осы өзгешеліктердің үлкенірек жүйедегі алатын орнын түсіну – структурализмнің айналысатын мәселесі. Біз кейінірек көзіміз жететініндей, Леви-Стросстың туысқандық, символизм, мифология сияқты тақырыптарды жазған еңбектерінің барлығы осы тәртіпке негізделген. Ойламаған жерден француз еврейі Екінші дүниежүзілік соғыста қуғын-сүргін себебінен Нью-Йорк қаласына келеді. Онымен бірге Прага мектебінің басқа да өкілдері нацистік қуғын-сүргіннен бас сауғалайды. Оның «Құрылымдық антропология» деп аталатын еңбегінің бірнеше бөлімі Прага мектебінің ықпалымен жазылған. Сол бөлімдердің алғашқы бөліктері 1945 жылы Прага мектебінің қуғын-сүргінде жүрген ғалымдарының атсалысумен жарыққа шыққан Нью-Йорк лингвистикасының журналы атты басылымда жарияланды.

Шри-ланкалық діни антрополог Салинстің түсіндірмесін батыстың империалистік аңызына саяды деп сынға алды. Обейесекер үшін Кук экспедициясы ойластырылған жоспар бойынша іске асырылмағандықтан, «тағыға» айналып кеткен «өркениетті» экспедиция еді. Оның үстіне, Обейесекердің ойынша, Салинс Кук туралы мифті гавайлықтарға структуралистік ойлау мәнері тән деген идея үшін құрастырған. Шындығында, оларға прагматикалық рационалистік ойлау мәнері тән еді. Салинс сияқты Обейесекер де мәдениет пен тарихи процесс арасындағы байланысқа қызығушылық танытады. Бірақ олар мүлдем басқа нәрсеге байланысты түрлі пікір айтады. Обейесекердің қызығушылығы батыс мәдениеті мен олардың зерттеу жүргізуі және отарлау саясаты төңірегінде болды, ал Салинс болса, таза гавай мәдениеті мен гавай ғұрыптық процесін зерттеуге қызықты. Бұл жерде пікірталас тудырып тұрған тарихи дерек емес.

Сонымен бірге бұл XVIII ғасырдағы Гавай этнографиясындағы деректі қалай дұрыс талдау керек деген сұрақпен де байланысты емес. Мәселенің қарастырылуының екі жағы бар: бірінші мәселе «біз» бен «басқалар» арасындағы айырмашылыққа келіп тіреледі. Обейесекер осы екі айырмашылықты жоюға тырысады. Екінші мәселе кімнің кім үшін сөйлеуге қақысы бар деген мәселеге байланысты. Обейесекер өзі де гавайлықтар сияқты отарлау саясатының қысымын көрген мәдениеттен шыққандықтан оны сол мәдениеттердің атынан сөйлей алатын заңды тұлға ретінде қарастыру керек пе? Болмаса, ол Салинсті жоққа шығарамын деген оймен тым алысқа кетіп қалды ма? Ол жеткілікті дереккөздерге ие болғандықтан және сапалы талдау жүргізе алуды шебер меңгергендіктен Салинсті оңай ғана теріске шығара алды ма?

Бұл сұрақтар кейін 1980 жылдары марксизмді ысырып тастап, орнына келген постмодернистік көзқарас тұрғысынан кеңірек қарастырылады. Ол талдауда осы күнгі антропологиядағы негізгі пікірталастар көрініс тапқан. Шындығында, көп ғалымдар осы мәселе антропологиядағы белгілі ең үлкен пікірталастың бірі екеніне толықтай келіседі. Антропология ғылымы шынымен де өзге мәдениеттер мен олардың әлеуметтік іс-әрекеттері жайында объективті түсінік бере алатын ғылым ба, әлде ол субъективті пікірді жасырын түрде беруден арыла алмай қала бере ме?

Транзакционализм мен марксизм туралы маңызды еңбектер – Капфирердің «Транзакция және мағына» кітабы және Блоктың «Марксистік талдау және әлеуметтік антропология» кітабы. Калахари пікірталастарына қатысты Купер мен Шоттың жазбаларын, Гавайға қатысты пікірталас жайлы Борофскийді қараңыз.

Шерри Ортнердің «60 жылдардан кейінгі антропология теориясы» мақаласы 1960–1980 жылдардағы теориялық жаңалықтар мен марксистік антропологияны терең талдайды. Блоктың «Марксизм мен антропология» кітабы марксистік идеялардың әлеуметтік антропологиядағы тарихы туралы баяндайды. О’Лафлиннің пікірі марксистік дәстүрдегі көзқарастар туралы таныстыратын болса, Легростың эволюционистік мәдени экологияға сын-пікірі өндіріс күші ұғымының марксистік және марксистік емес көзқарастағылар арасындағы айырмашылықты жақсы түсіндіреді.

Стокинктің «Викториандық антропологиясы» және Тайлордан соң еңбектері сол кезеңдегі Британия антропологиясына жақсы талдау береді. Әлеуметтік тарих тақырыбында зерттеулерге байланысты Боулердің Прогрестің ойлап шығарылуы еңбегін қараңыз. Оның Дарвин туралы жазған еңбегі де қызықты. Ал Купердің «Таңдаулы примат» атты Дарвин туралы жазған еңбегі жеңіл тілмен және кең ауқымда жазылған.

Әлеуметтік антропологиядағы үш классикалық эволюциялық көзқарас жайлы Стюардтың «Мәдени өзгерістің теориясы» еңбегінде жазылған. Харистің «Антропология теориясының өрлеуі» кітабы да осы тақырыпқа байланысты, бірақ ол тақырыпты сыни тұрғыдан қаузаған, сондықтан да оқырмандардың көпшілігіне ұнай бермейді. Жалпы алғанда осы бөлімде сөз болған дереккөздердің бәрін оқысаңыз болады. Соның ішінде Тайлор, Чайлд, Уайт, Стюард және Э.О. Уильсонның еңбектерін қарауға болады. Сонымен бірге Уильсонның «Социобиология» жұмысының қысқартылған нұсқасы да бар. Кітаптың қалған бөлігі зерттеу ұғымдарын басшылыққа ала отырып антропологиялық идеялардың дамуын қарастырады. Ол тарих тұрғысынан диахрондыдан синхрондыға, синхрондыдан интерактивтіге өту барысын және қоғамның рөліне басымдық беруден мәдениеттің рөліне басымдық беру ретімен ұйымдастырылып жазылған.

Стоклиннің «Алғашқы антропологияға байланысты жазбалар» кітабында түпнұсқалардан жиналған үзінділер топтамасын оқи аласыздар. Ал Адамның «Антропологияның философиялық түбірінде» алдыңғы кітапта сөз болған мәселелерге тереңірек талдау берілген. Табиғат заңдылықтарына арналған классикалық еңбек – Гиркенің «Табиғат заңдылықтары және қоғамдар» теориясы кітабы.

Автор «Оранг Утанг және Адам сөзінің анықтамасы» атты мақаласында Кеймс пен Монбоддо арасындағы пікірталасқа толығырақ тоқталады. Сонымен бірге Берридің «Шотландтық ағартушылық дәуірдің теориясы» және Корбей мен Зюниссонның «Маймыл, адам, маймыл адам» еңбегін де қараңыз. Аталған кезең жайлы білгіңіз келсе, Йолтонның «Ағартушылық дәуірі» жайлы жазылған Блэквэл баспасының анықтамалығы да пайдалы болады. Дэйчес Джонс пен Джонстың «Данышпандар ошағы» жұмысын да қараңыз.

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 17. Структурализм, лингвистикадан антропологияға

Эллиот Смит пен Перри Малиновскийге дейінгі атақты далалық зерттеуші В.Г. Риверспен (ол Эллиот Смитпен бірге Мысырда бірге болған және 1911 жылы ресми түрде өзінің эволюционизмнен кетіп, диффузионизмге бет бұратынын жариялаған) бірге эволюционизмге қарсы күресті. 1922 жылы Риверс көз жұмған соң олар функционализмнің өсіп келе жатқан тармағымен күрес жүргізді. Функционализмнің негізі сол жылы Малиновский мен Радклифф-Браун «Әлеуметтік антропология» бөліміне меңгеруші болып тағайындалған кезде қаланған еді.

Гелиоцентристік көзқарас 1920–1930 жылдар аралығында кеңінен танымалдыққа ие болған функционалистік ғалымдарға қарсы тұруға қауқары жетпеді. Өйткені гелиоцентризм бойынша университеттерде арнайы бөлімдер болмады және оның әдістемелік негіздері жоқ еді. Функционалистер ежелгі Мысырды емес, сол кездегі Азия, Америка немесе Сахара мекендерін зерттеумен айналысты. Олар өз зерттеулерін ойдан шығарған ой-пікірлеріне сүйену арқылы емес, далалық зерттеулер мен салыстырулар жүргізу арқылы іске асырды. Сайып келгенде, 1940 жылдардағы археологиядағы ғылыми жетістіктер б.з.д. 4000 жылдағы Мысыр барлық адамзат мәдениетінің бастама көзі болуы мүмкін деген көзқарасты түбегейлі теріске шығарды. Осылайша бұл жаңалық британдық диффузионизмге, яғни 1937 жылы Эллиот Смитке, 1949 жылы Перриге соңғы шешуші соққы жасады.

Қазіргі неміс-австриялық, америкалық және британдық мектептер жайлы Лоуидің «Этнологиялық теорияның тарихы» атты еңбегінен қараңыз. Тарихи-мәдени аймақ көзқарасына қарсы пікірді Херцфельдтің «Жерорта теңізінің аймағы» туралы мақаласынан оқи аласыздар.